

Osobní apel ke koncepci, komplexnosti a interdisciplinárnímu charakteru knižní kultury¹

PETR VOIT

KEYWORDS

Readership • library science • book printing • book culture • literature

■ ■ ■

Rád bych zde předložil několik polemických poznámek o koncepci, komplexnosti a interdisciplinárním charakteru knižní kultury. Nejdříve však musím ozřejmit, co si vlastně pod pojmem knižní kultura představuji. Je to sociálně, mentálně a politicky determinovaný souhrn uměleckých procesů a řemeslných postupů zpřístupňujících textové a obrazové informace, které jsou v podobě rukopisných či tištěných médií a prostřednictvím distribučních kanálů vnímány poslechem nebo četbou a uchovávány v knihovnách, kde potom vytvářejí „kolektivní software“ společnosti.

Už z této pragmatické definice vyplývá, že předmět zkoumání i úhel pohledu na knihu jsou mnohonásobně širší, než může zaručit klasická knihovněda, u níž z minulých dob pod vlivem kralující bibliografie pořád ještě přetrvává zásadní upřednostnění popisu před výkladem. Hlavním posláním klasické knihovnědy, která se koncentrovala na knihu v podobě statického předmětu, byla podpora národoveckých emancipačních snah, jimž pouhá bibliografická evidence dostávala. Chceme-li se však bavit o knižní kultuře, je třeba postoupit o několik úrovní výše.

Položme si proto modelovou otázku, jak silně a v mnoha ohledech i převratně by mohl výzkum typografie, ediční politiky, knižního obchodu, osobních knihoven a čtenářského procesu ovlivnit vytrvale se udržující esteticky popisné a oborově izolované pojetí literárního vývoje minulých věků. Knihovněda a literární věda krácejí však po oddělených cestách. Vývoj starší literatury je převahou pořád vnímán prizmatem umělecké a obsahové stránky textů, a tak bez zohlednění sociálních determinantů, které působí uvnitř komunikačního procesu (tedy během umělecké i řemeslné formy zveřejnění), v distribuci a především při čtenářském přijetí textů se před námi otevírá stejný obraz jako

¹ Text vznikl v rámci projektu PRVOUK Program rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P 12 Historie v interdisciplinární perspektivě (podprogram Společnost, kultura a komunikace v českých dějinách). Byl přednesen na mezinárodní konferenci „Výskum dejín knižnej kultury na Slovensku a v stredoeurópskom priestore“, ktorou v Bratislave 8.–10. dubna 2014 pořádala Slovenská národná knižnica ve spolupráci s Univerzitnou knižnicou v Bratislave a Spolkom slovenských knihovníkov a knižníc. Autor děkuje martinskému sborníku Kniha (2014), jehož redakce s ohledem na aktuálnost tohoto osobního poselství laskavě povolila přetištění i v České republice.

v zrcadlovém bludišti na pražském Petříně. Přitom stačí podívat se novými očima kupříkladu na produkci severinsko-kosořské dynastie z let 1488–1557, aby před námi vytanul poněkud jiný obraz literárního pohybu i knižní výroby, nežli je ten, který z druhé poloviny minulého století doposud přetrvává. Až nyní poznáváme, že mentalita měšťanské části společnosti se ve sledovaném období pořád ještě neodpoutala od středověku a že každodenní četba nebyla masovou, nýbrž exkluzivní záležitostí. Takzvaná lidovost literárního procesu fungovala jen jako marxistická chiméra, zatímco klasická vzdělanost měšťanských živnostníků, bojujících prý s aristokracií za kulturní převahu, se i v počátečních desetiletích 16. století blížila téměř nule. Jak dosavadní teorie o takřčeném národním humanismu nebo o renesančním uměleckém názoru slábnou, tím také méně přesvědčivě podpírají hodnocení dob následujících. Už tento jediný případ posloupnosti, vytržený z bohaté plejády ostatních, snad jasně dokládá, že autentický obraz knižní kultury neposkládáme bez koncepčně uplatňovaného diachronního zřetele a bez komplexně prosazovaného mezioborového pohledu.

Jenže jak lze rozšiřovat zorný úhel, když některé klasické knihovědné disciplíny pořád ještě zůstávají vzhledem k neškolenosti historických knihovníků neustále na okraji zájmu? K téměř nepoznaným oblastem patří zejména ilustrace, tiskové písmo a knižní vazba čili oblasti, které v technické stránce čtenářského procesu hrály roli největší. Máme několikrát autoritativní historické příručky, dějiny literatury, hudby nebo výtvarného umění, ale podobná mapa, po níž se pohyboval vývoj knihy a čtenáře, dosud chybí. Časopisecké stati jistě tvoří sůl každé vědy, ale k obecné prestiži mnoho nepřispívají. Dokud nezačneme pracovat rovněž na knižních monografiích, těžko nás budou partneři z ostatních oborů legitimizovat. Proto se jistě shodneme, že výzkum knižní kultury je u nás pořád ještě v počátcích. Tyto počátky (stejně jako dětské období každého lidského jedince) provází nezkušenost, naivita a bezstarostnost o zítřek. Ve skutečnosti však právě nyní v počátcích formování nového oboru stojíme před neurastenickou otázkou, jak text, obraz a vůbec celou knižní materii spolu s předivem sociálních vztahů uchopit.

Oč více se o tom debatuje, tím sílí můj dojem, že pouze mechanicky vyměňujeme starý termín „knihověda“ za nové označení „knižní kultura“, aniž bychom se zamýšleli, zda a nakolik musí dojít ke změnám starých zadání, metodologie a výkladu. Řečeno metaforicky, knihovědec postoupí na vyšší úroveň jen tehdy, stane-li se archeologem a antropologem svého oboru. Musíme však přitom minimalizovat nebezpečí plynoucí z toho, že nové pojetí jednostranně zdůrazní pouze dějiny knihoven. Stačí sledovat témata diplomových prací, které byly během let 1957–1998 předloženy na katedře knihovnictví pražské filozofické fakulty. Ze 118 prací byla asi polovina věnována tématům historickým – 40 se věnovalo institucionálním a soukromým knihovnám minulosti a 21 dějinám knihtisku a dějinám ilustrace 2. Z dějin tiskového písma nebo knižní vazby žádná. Tyto sympatie a averze přetrvávají dodnes, avšak erudice studenta či začínajícího badatele povážlivě klesá. Postupně mizí vědomostní výbava i trpělivost a heuristika se mnohdy halí do pseudovědeckého pláště. Studium

minulosti přestalo lákat, když nejen latina, ale pro některé už i němčina se stává nezdolatelým strašákem.

Přesto však podle mého názoru musí skončit doba, kdy studium aristokratických či klášterních knihoven zplanělo v desítkách dodnes nevyužitých, anebo spíše nevyužitelných diplomových prací, pro jejichž sepsání většinou postačovaly turistické bedekry o minulosti zámeckého rodu a namátkové bibliometrické sondy do katalogů. Studium aristokratických knihoven doby baroka nebo klasicismu bezesporu dokáže nový obor představit laické i odborné veřejnosti lépe a efektně než obdobná témata z dob středověkých a raně novověkých. Nikdo také nepochybuje o tom, že toto studium osvětlí politické a kulturní dějiny národů i jejich hluboké internacionální vazby příhodněji než výzkum měšťanských knihoven před rokem 1620. Ať už se tak děje v Čechách, na Slovensku, v Polsku či kdekoli jinde, měli bychom si uvědomit, že pracujeme pouze se segmentem knižní kultury, který je sociálně, politicky a kulturně nadmíru specifický. Pokud takový segment vyvýšíme, na dlouhou dobu může vzniknout domněnka, jak pilně a bez sociálních mantinelů se v Čechách 17. nebo 18. století četli západní klasikové. Autentický obraz bude však o mnoho složitější, neboť lidové vrstvy ve městech a na venkově byly ve skutečnosti schopné konzumovat nanejvýše Kochemovy modlitby, zábavné a osvětové spisky nebo kramářské písně.

Pokud jsem zatím vzpomenul ilustraci, tiskové písmo a knižní vazbu jako oblasti málo prozkoumané, vědomě zůstalo stranou teritorium, které je dodnes systematicky zcela nedotčené, totiž právě zmíněné čtenářství. O sociálních, mentálních a jiných aspektech současné četby máme už dosti podrobnou představu (před nedávnem bylo kupříkladu pražskou Národní knihovnou statisticky zjištěno, že dětského čtenáře dnes už netáhne Harry Potter, nýbrž z Ameriky importovaný *Deník malého poseroutky*). Jenže následovat kilometry zahraniční vědecké literatury o historickém vývoji čtenářství se u nás z důvodů už výše dotčených nikomu nechce. Za minutu dvanáct se česká badatelská obec alespoň připojila ambiciózním projektem Provenio k standardnímu a přinejmenším patnáct let v zahraničí už běžícímu výzkumu individuálních dějin knihy. Tato cesta od identifikace jednotlivých provenienčních záznamů k virtuální rekonstrukci knižních celků po čase umožní zhodnotit putování knih v prostoru, čase i mezi sociálními skupinami.

Chci však znovu zdůraznit, že novost studia provenience knižních sbírek nás nesmí vést k přecenění tohoto pohledu. Pořád se před námi totiž rozevírá naprosto neznámá oblast vlastní recepce, v níž se textová rovina prostřednictvím typografie, dekoru a ilustrace konfrontovala s mentální výbavou a sociálními limity čtenáře. Zkoumat čtenářství proto neznamena věnovat se pouze literární historii nebo dějinám knihoven, a to ještě většinou až v atraktivním 17. a 18. století. Znamená to naopak pochopit ústřední myšlenku, že recepční teorie je svorníkem knižní kultury, který neživé knihovědné objekty po právu povýší na komunikační média, jejichž pramenná hodnota bude přitažlivá i pro dějepisce, jazykovědce či historiky umění.

Oproti zahraničí sice nemáme silnou oporu sekundárních pramenů, zato však setrvale podceňujeme retrospektivní sociologii, s jejíž pomocí lze rozkrývat dosud netušené informace z předmluv a dedikací jakožto zrcadel soudobé mentality. Avšak řečeno znovu metaforicky, aby se plánovaná budova kvůli chabým základům po čase nezřítila, pozornost musíme upřít nejprve k základním otázkám – kdy se u nás pod vlivem masového knihtisku čtenářská obec vlastně konstituovala – jakými peripetemi procházela – jak se v různých sociálních vrstvách společnosti diferencovala? Musíme rozlišit, kdy se jednotlivé vrstvy naučily číst a kdy se čtením počaly už učit. Budeme zvědaví nejen na to, jak rychle či pomalu se vnímání textu poslechem měnilo za tichou četbu a jaké sazečské postupy tuto proměnu vyvolávaly, ale ptát se rovněž musíme, co se v určitých dobách četlo a na jak početném teritoriu, zda jen v metropolích, nebo i na venkově. Nenamlouvejme si, že tyto otázky se týkají jen málo atraktivního pozdního středověku, neboť spjatý s konkrétními sociálními skupinami se budou zákonitě opakovat v každé kulturní epoše.

Koncepčnost, komplexnost a interdisciplinarita – to jsou dle mého názoru tři imperativy, které nám diktují nové pojetí vědecké práce. Nenaplníme je ovšem pouze symetrickou spoluprací bibliografie a klasické knihovědy, ale také vyrovnaným akcentem na jednotlivé knihovědné disciplíny (knihtisk, ilustrace, knižní vazba, distribuce, cenzura atd.). Takový fundament ovšem nevybudujeme bez pevné kooperace s partnery, kteří jsou s knižní kulturou existenčně spojeni, avšak ono pouto zatím nepociťují, nebo ho z pohodlnosti odmítají. Snad vidí riziko v tom, že pokud do jednotlivých (zatím samostatných) vědních oblastí pustíme kulturně antropologické hledisko, celé obory se ocitnou před problémem dalekosáhlé revize starších poznatků. Jde jen o to, zda si opravdu chceme připustit, že tuzemské objemy knižních nákladů, rozsah a vzdělanostní potenciál čtenářské obce mohou na některé etapy národní minulosti vrhnout méně pozitivní světlo, než vnímáme dnes.

Stačí se jen poohlédnout po některých (samozřejmě ne všech) akademických ústavech, jak zdráhavě se staví k interdisciplinárním reformám. A proč ne, když naše nemocná společnost umožňuje nadřadit osobní zájem nad obecným prospěchem a konformní klid upřednostnit před rizikem z neznáma. Volba výzkumných úkolů se dnes vymkla z chápání potřeb vyššího celku. Je to boj o státní granty, v němž krátkozraké privátní či institucionální zájmy mnohdy ignorují potřebu koncepce a v němž nakonec vítězí kritéria a nálady úředníků.

Nikdo se neodvážá obrozencům a romantikům vysmívat za to, jaký rámec knihovědě kdysi nastavili, protože by ze sebe udělal hlupáka. Nám už se však příští generace asi podívat budou, neboť nepochopí, že jsme mohli budovat obraz 17. a 18. století, aniž bychom k němu založili pevné základy. Přestože si nikdo nemůže osobovat právo potlačit pluralitu bádání, a to především ve výběru témat, je nejvyšší čas zamyslet se nad programovostí a koncepcí knižní kultury. Nepřimlouvám se samozřejmě za centrální plánování, ale zároveň si nepřejí ani vědu s liberalismem bez koncepce. Je přirozené, že každá instituce i každý doktorand hájí vlastní zájmy, ale část vědeckého potenciálu by měla být věnována ve prospěch celku. Nebude-li dosavadní samopohyb aspoň rámcově

regulován, nebezpečí vidím v tom, že se obrovské úsilí bude i nadále rozplývat v živelných výzkumech, jejichž byt' sebedůležitější výsledky uváznou na dlouho ve vakuu, poněvadž pravý smysl jim dodá teprve harmonie s celkem.

Je třeba všemi možnými cestami a silami apelovat na politické docenění právě té části kulturního dědictví, kterou společnost nevnímá tak ostře jako hrady, zámky nebo obrazy v galeriích. Doba národoveckých akcentů a politické či konfesionalní falzifikace minulosti sice již skončila, ale společnost, která se kupříkladu v grantové politice rozhodne preferovat společenskovědní témata spjatá s přítomností, se chová pošetile. S politickým doceněním kulturního dědictví totiž úzce souvisí finanční a personální zabezpečení výzkumu knižní kultury. S úpadkem zájmu o minulost je rovněž spjata přílišná měkkost středoškolské výuky, vyvěrající nakonec v bezmoc bakalářského či magisterského studia společenských věd. Prestiž knihovnické profese může být proto pevná jen tak, jak silná je univerzitní věda a pedagogika. Nebude-li však shoda v tom, jaký smysl knižní kultura pro současnost vlastně má, jaké integrální ambice ostatním oborům nabízí, jaké metody, dílčí cíle a výzkumné programy si ve jménu autentické celistvosti stanoví – potom veškeré volání po rekonstrukci vědecké a pedagogické strategie se mine účinkem.

Stejně tak, jak sice s pochopením, ale kriticky dnes hodnotíme utilitární model knižní vzdělanosti předestřený obrozenskými a poválečnými generacemi badatelů, naši nástupci se budou pozastavovat nad naší nekonceptností a nedostatkem mezioborové spolupráce, poněvadž (aspoň doufám) už s odstupem několika desetiletí pochopí, že každý nový obor bylo nutno budovat logicky čili od středověkých a raně novověkých základů. Každý dle libosti může dál nerušeně bádát v efektní atmosféře baroka a klasicismu, ale do doby, než spolehlivě zrevidujeme a rozšíříme poznatky týkající se předchozích staletí, o novém oboru knižní kultury mluvit nemůžeme. Teprve až chaos vystřídá logicky koncipovaný záměr, budeme moci v příštích desetiletích usoudit, že knižní kultuře začínáme alespoň trochu rozumět.

V závěru se proto znovu vracím ke vzpomenutým třem imperativům. Apeluji na koncepční přístup, který utlumí dosavadní libovůli či roztěkanost a oboru vtiskne logickou strukturu. Přimlouvám se ne za heroické činy jednotlivců, nýbrž za týmovost. Je nutné formovat personálně mobilní výzkumné skupiny, schopné věnovat se krátkým časovým úsekům minulosti, avšak systematicky a komplexně ve všech společenskovědních souvislostech. Stojíme-li u zrodu nového vědního oboru, musíme se všichni zasadit, aby jeho stavba měla pevné, logické základy a aby přitom nebyla závislá pouze na grantových oporách. Přál bych si, aby v dohledné době vzniklo ať už univerzitní, akademické, knihovní či muzejní centrum, které by týmový výzkum knižní kultury podpořilo a sjednocovalo.

Nemusím jistě připomínat, že za cizinou jsme nabrali padesátileté zpoždění a že po našich předchůdcích nadto dědíme dluhy, které jim byly vnuceny ideologickými důvody. Proto se musíme i ve svobodném vědeckém světě začít chovat racionálněji a intenzivněji než doposud. Příklady hodné následování najdeme v celé plejádě konkurenceschopných exaktních věd. Osobně stále ještě

věřím, že polemika jednotlivce se současným stavem může motivovat širší skupiny stejně smýšlejících kolegů. V opačném případě, zvítězí-li nekonceptnost a oborová izolace, se smiřme s tím, že leckteré dnešní dobrácké aktivity budou naše nástupce už jen frustrovat. Anebo přestaňme mluvit o knižní kultuře.

About the Conception, Complexity and Interdisciplinarity of Book Culture

PETR VOIT

SUMMARY

The article focuses on the ability of contemporary researchers to study book culture as a new scientific discipline based on traditional library science. As contemporary research activities are more or less chaotic, we need a comprehensive conception, the awareness of complexity and interdisciplinary research.